

ОБСТАВИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА СЕМАНТИКА ЕТНОНІМА *БОЛГАР*¹

О. Б. Бубенок

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу Євразійського степу, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, вул. Грушевського 4, 01001, м. Київ, Україна, helgebub@gmail.com, ORCID 0000-0002-0104-6081

Пояснити походження етноніма *болгар* (*булгар*) намагалися давно. На сьогодні відомо більше 10 гіпотез. Ще у XII ст. арабський мандрівник ал-Гарнаті стверджував, що *болгар* – це арабізована форма місцевого слова *балар* – «розумна людина». Р. Чарнок в середині XIX ст. виводив даний етнонім від гідроніма *Волга*. Болгарські вчені намагалися також пояснити назву народу *болгари*. Так, Спиридон Габровський виводив її від імені прародителя Болга, а Цані Гінчев – від назви річки Буг. Інша етимологія пов'язує походження етноніма болгар з монгольським *bulğarak* – «відокремити» (O. Karatay). Деякі вчені вважали, що етнонім *булгар* міг виникнути із прототюркського слова *bulğha* – «змішувати» (G. W. Bowersock). Б. Мункачі, А. П. Новосельцев та Д. М. Данлоп намагалися пов'язати етнонім *болгар* з уграми. Проте усі запропоновані гіпотези не відповідають історичним реаліям і не витримують критики.

Тому є сенс підтримати висунуте О. Прицаком і підтримане П. Добревим, О. Каратаєм та іншими дослідниками припущення, згідно з яким термін *болгар* утворився від з'єднання прототюркських *bel* («п'ять») і *gur* («стріла» у сенсі «плем'я»). На нашу думку, ця гіпотеза найбільше підтверджується історичними фактами, що містяться в історичному наративі. Саме п'ять племен у складі Великої Болгарії згадує Феофан.

Ключові слова: болгар, гіпотеза, етнонім, семантика, п'ять племен, візантійські джерела

CIRCUMSTANCES OF EMERGENCE AND SEMANTICS OF THE ETHNONYM BULGAR

O. B. Bubenok

¹Основою для написання даної статті стала доповідь «Проблема походження етноніма *болгар*», прочитана 3 грудня 2022 р. під час проведення «VI конгресу сходознавців» в м. Києві.

Doc. Sci. (History), Professor, Chief Researcher of the Eurasian Steppe
Department of A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies of the National Academy
of Sciences of Ukraine, Hrushevsky Street, 4, Kyiv, 01001, Ukraine,
helgebub@gmail.com, ORCID 0000-0002-0104-6081

The explanation of the origin of the ethnonym *Bulgar* is a scholar problem for a long time. In the 12th century an Arab traveler al-Gharnati claimed that *Bulgar* is an Arabized form of the local word *balar*, meaning «intelligent person». In the middle of the 19th century R. Charnock derived this ethnonym from the hydronym *Volga*. Bulgarian scholars also tried to explain the name of the Bulgarian people. So, Spyridon Gabrovsky derived it from the name of the ancestor Bolg, and Tsani Ginchev – from the name of the Bug river. Another etymology connects the origin of the ethnonym *Bulgar* with the Mongolian *bulğarak* – «separate» (O. Karatay). Some scholars believed that the ethnonym *Bulgar* could have originated from the Proto-Turkic word *bulğha* – «to mix» (G. W. Bowersock). B. Munkacsi, A. P. Novoseltsev and D. M. Dunlop tried to connect the ethnonym *Bulgar* with the Ugrians. However, all the proposed hypotheses do not correspond to historical realities and do not withstand criticism.

Therefore, it makes sense to support the assumption put forward by O. Pritsak and supported by P. Dobrev, O. Karatay and other researchers, according to which the term *Bulgar* was formed from the combination of the Proto-Turkic *bel* («five») and *gur* («arrow» in the sense of «tribe»). In our opinion, this hypothesis is most supported by the historical facts contained in the historical narrative. So, Theophanes mentions exactly the five tribes in Great Bulgaria.

Key words: Bulgar, hypothesis, ethnonym, semantics, five tribes, Byzantine sources

Приблизно в 630–660 рр. намітилось політичне піднесення протоболгар – у Приазов'ї виникло державне утворення Велика Болгарія. На жаль, у цьому напрямі досліджень ще існує багато білих плям. Серед них, насамперед, проблема походження самої назви племен – *болгар (булгар)*.

Дослідники звернули увагу на те, що перші достовірні відомості про народ *булгар* відносяться до кінця V ст. Саме тоді Іоан Антіохійський писав, що імператор Зенон покликав булгар (*vulgares*) на допомогу для боротьби з

остготами (Генинг, Халиков 1964, 101; Кляшторный, Султанов 2000, 135). Проте у деяких історичних хроніках є згадки про те, що болгарські племена опинилися на території Східної Європи задовго до гунської навали. Так, про болгар йдеться в повідомленні вірменського історика V ст. Мойсея Хоренського, який посилається на сирійського автора IV ст. Мар-Аббаса Катіну. Ця інформація повідомляє, що у 149–127 рр. до н. е. болгар, які раніше мешкали на північ від Кавказьких гір, вдерлися до Вірменії (Моисей Хоренский 1858, 81, 87). Крім цього, інформація про болгар міститься в анонімному візантійському хронографі 354 р., переписаному в V ст. Там йдеться про події напередодні 230 р. н. е. і подається перелік народів, які мешкали на північ від Кавказу, де на останньому місці згадуються болгар (vulgares) (Сиротенко 1961, 17; Кляшторный, Султанов 2000, 134).

Проте слід зважити на те, що відомості про перебування болгар у Східній Європі в догунські часи мають компілятивний характер. У нас немає впевненості в тому, що переписувачі не замінили етнонімом *болгари* назву якогось іншого народу. Ця невизначеність і стала причиною того, що на сьогодні відомо кілька гіпотез щодо походження назви народу *болгар (булгар)*.

Пояснити походження етноніма *болгар (булгар)* намагалися давно, вже часів Середньовіччя. Так, арабський мандрівник, ісламський місіонер Абу Хамід аль-Гарнаті, який відвідав Волзьку Булгарію в 1135 і 1150 рр., у своєму географічному трактаті згадує прочитану ним «Історію Булгара», в якій говориться, що слово *булгар*— це арабізована форма місцевого слова *балар*—розумна людина (Гарнати 1971, 31). Але, як ми бачимо, термін *болгар* був відомий задовго до тих часів, коли територію Східної Європи відвідали перші арабські мандрівники та купці.

Найбільш рання наукова гіпотеза походження етнотопоніму була висунута Р. Чарноком в середині XIX ст. Він пов'язує його з особливостями вимови назви ріки Волга, біля берегів якої мешкали племена протоболгар, що поступово трансформувалося: *Volga–Vulgarii–Vulgari–Bolgaria–Bulgaria* (Charnock 1859,

р. 50). Але відомо, що коли протоболгари в раннє Середньовіччя мешкали біля берегів цієї великої ріки, то вона мала назву Ітіль у нижній течії, принаймні там, де вони знаходились. Існують й інші гіпотези.

Не залишались осторонь від вирішення проблеми і болгарські вчені. Ще за часів Відродженні у Болгарії (XVIII–XIX ст.) з'являються їхні гіпотези. Так, Спиридон Габровський вважав, що назва *болгар* походить від імені їхнього прародителя Болга. В той же час Цані Гінчев пов'язував походження назви народу з назвою річки Буг (Божилов 2006, 60–61). Але ці гіпотези не набули широко поширення, бо не витримали перевірки часом. Так, припущення про зв'язок етноніма з гідронімом *Буг* не підтверджується тим, що носії цієї етнічної назви вже прийшли з таким найменуванням із більш східних територій.

Інша етимологія виводить походження етноніма з монгольського *bulğarak* («відокремити», –пов'язуючи із здобуттям Великою Булгарією незалежності від Тюркського і Аварського каганатів) (Karataı 2003, 28). При цьому слід звернути увагу на те, що назва *болгар* була зафіксована задовго до утворення Тюркського та Аварського каганатів. При цьому не зрозуміло, чому термін виводиться не з чуваської, а монгольської мови.

Окрім того, деякі вчені вважали, що етнонім «булгари» міг виникнути із прото тюркського слова *bulğha* («змішувати», «струшувати», «перемішувати»–при цьому могло йтися як про змішування всередині самих огурів, так і між огурами та їхніми сусідами-сарматами) і його похідного *bulgak* («повстання», «безлад») (Bowersock 1999, 354). Проте в останньому випадку не зрозуміло, проти кого мали повставати носії назви, бо болгари за часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя ніким не були підкорені. Що стосується етимології «змішані», то вона може відповідати характеру утворення усіх кочових народів, оскільки традиційно нові кочові об'єднання номадів утворюються як наслідок змішання прибульців і попередніх родо-племінних груп.

Підсумовуючи, слід зазначити: творці цих гіпотез спиралися на те, що в тюркських мовах поняття **-ар**, яке є складовою терміна **болг-ар**, мало семантичне значення «людина, люди». Є й інші підходи.

Так, російський історик А. П. Новосельцев висловив припущення: «Етнонім **булгари** в другій частині, безсумнівно, відображає їх початковий зв'язок з уграми, а в першій частині, очевидно, перегукується з тюркським «булга» («змішувати»), і тоді все слово означає «змішані угри» (Новосельцев 1990, 37–38).

Схожу етимологію етноніму **булгар** навів понад сто років тому угорський вчений-мовознавець Бернат Мункачі: **болгар** – «п'ять угрів» (Muncacsı 1945, 280–281). Відповідно до Д. М. Данлопа, етнонім **башкорт** походить від форм **besgur, bashgur**, тобто «п'ять племен, п'ять угрів». Так як **Sh** у сучасній мові, відповідає **L** у болгарській, отже, на думку Д. М. Данлопа, етноніми **башкорт (bashgur)** і **булгар (bulgar)** еквівалентні (Dunlop 1954, 39–40).

Версія про угорське походження угрів не витримує критики, оскільки у фінно-угорських мовах немає слова «Угр»; ім'я **Угр** – похідне з гунського імені **Огур** і поширилося на «угорські»-фінські народи завдяки угорцям. Крім того, ім'я **Булгар** зафіксовано в китайських літописах з 216 року, коли генерал Цао Цао ввів нову організацію «п'ять частин» у рангову структуру південних хунну, етимологія якої цілком виразно відбиває мову болгарської групи тюркських мов (Паркер 2003).

Тому більш вірогідним виглядає висунуте О. Пріцаком і підтримане П. Добревим, О. Каратаємта іншими дослідниками припущення, згідно з яким термін **болгар** утворився від з'єднання пратюркського **bel** («п'ять») і **gur** («стріла» у сенсі «плем'я») (Добрев 2002, 37–41; Рашев 2004, 16; Karatay 2003, 28). На нашу думку, ця гіпотеза найбільше підтверджується історичними фактами, що містяться в історичному наративі.

Так, готський історик Йордан відзначає, що після смерті Аттили у другій половині V ст. гунни рушили на схід та оселилися у степах Причорномор'я (Йордан 1960, 118–120). Йордан писав, що вже в середині VI ст. у причорноморських степах мешкали булгари (Йордан 1960, 37). З того часу багато авторів починають плутати гунів з булгарами, а це спонукало деяких дослідників вважати, що під назвою *гунни* могли бути відомі у багатьох випадках булгари. Після Йордана етнонім *булгари* тимчасово зникає зі сторінок візантійських хронік, а замість нього в другій половині VI ст. починають вживати терміни *кутригури* та *утигури*. Прокопій Кесарійський та Агафій писали, що на схід від Танаїса (Дона. – О. Б.) у країні Евлісії мешкають утигури, а на захід – кутригури (Прокопій 1959, 385–388, 434–438, 467; Агафій 1953, 73, 88–89, 147–149). Виходячи з того, що назви *кутригури* та *утигури* вживалися замість етнічного терміна *булгари*, логічно пов'язати ці племінні об'єднання з булгарами. Саме в нащадках утигурів та кутригурів дослідники схильні бачити засновників Великої Болгарії (Артамонов 1962, 160–169; Гадло 1979, 95–113; Новосельцев 1990, 73–75).

Останнім часом серед дослідників набула поширення гіпотеза С. Г. Кляшторного, згідно з якою початок етногенезу протоболгар треба виводити не з часів гунської навали, а з подій V ст., описаних Пріском Панійським (Кляшторний, Султанов 2000, 135–136). Пріск повідомляє, що в 463 р. до імператора Східної Римської імперії прибуло посольство від «Сарагурів», «Урогів» (Угурів. – О. Б.) та «Оногурів», які просили імператора допомогти в боротьбі проти «Уннів Акатірів», які мешкали в степах поблизу Кавказу. Причиною цієї міграції став тиск зі сходу савірів, на яких тиснули авари, на яких у свою чергу напали народи, котрі жили біля берегів «океану» (Пріск 1861, 87–88). С. Г. Кляшторний це зсунення пояснює тим, що в першій половині V ст. біля північних кордонів китайської держави Тоба Вей утворилася держава жуань-жуаней, яка зазнала нападу з боку китайців, що врешті-решт призвело до порушення силового балансу серед племен Євразійського степу. Внаслідок цього західне угруповання огурів залишило свої землі у західній

частині Центральної Азії і перейшло Волгу (Кляшторный, Султанов 2000, 136). Пріск повідомляє, що вже 466 р. сарагури разом з переможеними «Акатірами» здійснили з півночі Кавказу похід проти Персії, супротивниці Східної Римської імперії (Пріск 1861, 93). Представники цього ж етнічного масиву були відомі на початку VI ст. в сирійській хроніці Захарія Рітора як *сірургур*, *аугар* та *аунгур* (Пигулевская 1941, 82–84). Вважають, що оногури під назвою *хайландур*, як жителі країни *Агуанрія*, були відомі в творах Єгіше (V ст.) та інших вірменських авторів (Єгіше 1971, 31, 127; Гадло 1979, 55–56). К. Патканов висловив припущення, що назва протоболгарського племені *Огхондор*, що зустрічається у «Вірменській географії» (VII ст.), та назва *Вгндрур* у Мойсея Хоренського (V ст.) походить від назви *Оногур* візантійських авторів (Патканов 1883, 24–25). Інший варіант етнічної назви протоболгар у формі *унногундур* фігурує у Феофана та Никифора (Чичуров 1980, 60, 161). Дослідники вважають, що назва цього племені зустрічається у письмових джерелах написаних після середини X ст. у вигляді *В-н-н-т-р* у Розлогій редакції «Листа Йосипа» (Коковцов 1932, 92) та *В-н-н-д-р* в анонімному трактаті «Худуд ал-'Алам» (Minorsky 1937, 32), що може свідчити про те, що автори цих текстів користувалися творами ранньосередньовічних авторів.

З огляду на це великий інтерес становить походження терміна *оногур*. С. Г. Кляшторний пропонує перекладати с тюркських мов терміни *он огур* як «десять [племен] огурів». При цьому дослідник ставить знак рівності між терміном *огур* і етнічною назвою *огуз*, тобто вважає предків протоболгар огузами (Кляшторный, Султанов 2000, 137). Проте вже давно доведено, що мова протоболгар була близькою до чуваської, а не до огузьких мов тюркської групи. Підставою для такого припущення стало вивчення числівників в «Іменнику болгарських ханів», фрагментарних написів грецькими літерами часів Першого Болгарського царства на Балканах, тощо (Куник 1879, 118–161; Кулаковский 1996, 323–333; Ашмарин 1902; Pritsak 1981). Тому найбільш обґрунтованим виглядає пояснення Р. А. Агеевої щодо походження назви *оногур*. На думку дослідника, болгаро-тюркський етнічний термін *onogur*

складається з *on* – «десять» і *ogur* – «стріла», як назва племені. При цьому дослідник припускає, слово *ogur* або *oguz* може виступати як етнонім і самотійно (Агеева 1990, 65–66). З огляду на це є сенс пригадати, що у тюркютів також символом кожного племені була стріла, і тюркський ель традиційно складався з десяти племен і тому вони називали себе «десятистрільний народ» (Кляшторный, Султанов 2000, 86–87). Отже, назва *оногур* могла вже виникнути в Центральній Азії ще до переселення її носіїв до степів Північного Кавказу. З іншого боку неможливо уявити, щоб усі десять кочових племен розмістилися у степах Передкавказзя.

Звертає на себе увагу те, що Пріск у своєму творі подав кілька племінних назв: *Сарагури*, *Уроги (Угури)* та *Оногури* (Пріск 1861, 87–88). Якщо виходити з того, що оногурів було десять племен, то взагалі перейти Волгу мала лише частина з них – усі десять племен просто не розмістилися б у степах Волго-Донського межиріччя. А це може означати, що ми маємо справу не з назвами окремих племінних об'єднань, а з варіантами самоназв одного племінного угруповання, де *огур* та *оногур* могли бути первісними назвами. Тому великий інтерес може становити походження назви *сарагур*. С. Г. Кляшторний пропонує розглядати цей етнонім як *сарогур* – «білі огури» (Кляшторный, Султанов 2000, 137). У зв'язку з цим доречно пригадати спостереженнями О. Пріцака, згідно з яким у стародавніх кочівників Центральної Азії Захід позначався білим кольором, якщо існувала північна орієнтація (Pritsak 1981, 376–383). Отже сарагури були тією західною частиною оногурів, які перейшли Волгу та оселилися в степах Передкавказзя. Якщо врахувати те, що конфедерація племен у кочівників традиційно поділялася на західне та східне угруповання – лівий та правий фланги, то кількість племен сарагурів мала б налічувати п'ять племен. Саме п'ять племен у складі Великої Болгарії згадує Феофан (Феофан 1884–1887, 262, Патканов 1883, 29). Наявність вже чотирьох племен в Великій Болгарії наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, засвідчує «Вірменська географія» (Патканов 1883, 29).

Таким чином, можна висловити припущення, що в першій половині V ст. оногури, зсунуті зі Сходу загальним рухом племен, рушили на Захід, де їхнє західне угруповування – *сарагури* форсувало Волгу і розселилося в степах Передкавказзя, де мешкали лише гуни-акацири. Саме під час цього руху оногури могли включити до свого складу залишки сарматських племен, які мешкали в степах Заволжя та Нижнього Поволжя, і переселити їх до степів Північного Кавказу. Аналогії з етнічними процесами серед інших кочових племен можуть свідчити про те, що залишки сарматських племен на правах родових об'єднань могли бути включені до складу п'яти західних оногурських племен, де вони, як нащадки підкореного населення, мали посідати нижчий, ніж огури, щабель в соціальній структурі племен і тому мали б першими при певних умовах перейти до осілості. Саме в період існування західного союзу п'яти племен огурів у візантійських джерелах наприкінці V ст. починають згадуватись болгари як активні учасники подій. Тобто назва *болгари* стала еквівалентом назви «союз п'яти племен огурів». Коли ж у другій половині VI ст. союз п'яти племен розпався, то досить часто візантійські автори замість етноніма *болгари* почали вживати назви *утигури* та *кутригури*.

З огляду на це особливий інтерес становлять назви протоболгарських племінних союзів – *утигури* та *кутригури*. Так, у давньотюркській мові існував термін *Üġ*, що означав «три» (Древнетюркский словарь 1969, 621), з тим же значенням існує в уйгурській мові – *үч*, в алтайській – *үч* (Куник 1879, 140), в азербайджанській – *үч*. Отже, в першій частині етноніма *утигур* слід бачити числівник *ут* в значенні «три». Таким чином, назва племінного союзу *утигури* має означати «три огура» або «три племені огурів». Виходячи з цього, можна висловити припущення, що до складу кутригурів мали входити два огурських племені.

Є сенс спробувати пояснити і походження назви *кутригури*, бо в давньотюркській мові існував термін *KÖTÜRİ*, що мав значення «позаду» або «в західному напрямку» (Древнетюркский словарь 1969, 621). Отже, назва

кутригури могла означати «західні огури», якщо враховувати, що кутригури проживали на захід від утигурів.

Проте ми знаємо, що частина кутригурів під час рейду аварів переселилася з ними далі на захід. Менандр під 568 р. загадував кутригурів як союзників аварів у боротьбі проти Візантії, і при цьому навіть вказав їхню кількість – 10 тисяч, тобто малися на увазі чоловіки-воїни (Менандр 1860, 391–392). Про болгар, підвладних аварам в Паннонії, згадував Феофілакт Сімокатта під 595 р. (Феофілакт 1957, 156), а також автор «Хроніки Федегара» під 631–632 рр., де вождем болгар був названий Кувер (Ронин 1995, 371). Тому можна погодитися з думкою О. Комара, згідно з якою значна частина кутригурів була переселена до Панонії, де вони згодом знову стали відомі як булгари (Комар 2001, 144–145). Якщо виходити із спостережень О. О. Тортіки про загальну кількість кожного протоболгарського племені в 30–40 тис. людей (Тортіка 1999, 12) і враховувати кількість воїнів у кутригурів як 10 тисяч, про що повідомляє Менандр (Менандр 1860, 391–392), то є підстави говорити про те, що, принаймні, одне плем'я кутригурів у другій половині VI ст. переселилося з аварями до Паннонії. Тому цілком слушним виглядає припущення, що це було найбільш західне плем'я, яке до того мало проживати у степовому Подніпров'ї.

У 603 р., коли Великий Тюркський каганат остаточно розпався на два каганати – Західний та Східний, почався процес консолідації протоболгарських племен, тобто виникли предумови для формування Великої Болгарії (союзу п'яти племен) (Кляшторный, Султанов 2000, 90). Але для утворення конфедерації племен кочівників має існувати один важливий фактор – наявність харизматичного роду або клану. Таку харизму в той період у степах Східної Європи міг мати рід Дуло. «Іменник болгарських ханів» подає перелік 13 імен ханів, більшість яких походили з роду Дуло і при цьому на першому місці поданий Авітохол, в якому багато дослідників бачать легендарного вождя гунів Атгілу (Куник 1879, 128–129). Як справедливо зазначив О. В. Гадло, перша частина «Іменника» історична «тільки з імені третьої особи Гостуна», а

попередні імена являють собою фольклорну традицію (Гадло 1979, 114). Проте ніхто не буде заперечувати історичність існування другого хана на ім'я Ірнік. Йордан повідомляє, що невдовзі після смерті Аттіли його молодший син Ернак «вместе с остальными избрал отдаленные места Малой Скифии» (Йордан 1960, 120). Звідси виходить, що наприкінці V ст. нащадки Аттіли зайняли колишні землі розбитих оногурами-хайландурами гунів-акацирів у Східному Передкавказзі. Єгіше повідомляє, що вже в середині V ст. на чолі хайландурів був «царський рід» (Єгіше 1971, 127). Отже, вже тоді представники харизматичного роду Дуло могли очолити особливе плем'я, до складу якого, крім гунів, на правах родів могли входити залишки сарматів та оногурські роди, котрі не увійшли до складу об'єднання сарагурів, яких могли іноді називати булгарами, а нове плем'я могло зберегти стару назву – *оногури*.

Проте вже наприкінці VI ст. в Приазов'ї могло залишатись вже чотири протоболгарських племені – три утигурських і одне кутригурське. Відродження Західного Тюркського каганату у перші десятиліття VII ст. мало привести до переселення на захід до середовища чотирьох огурських племен представників племені хайландурів, під проводом харизматичного роду Дуло. І вже згодом, за часів панування хана Кубрата (Курта) (630–660 рр.), вдалося знову об'єднати племена булгар, але вже на чолі з тим племенем, яке у «Вірменській географії» відоме під назвою *Огхондор-Блкар-прибульці* (Патканов 1883, 28). Племен до складу конфедерації увійшло знову п'ять і тому у першій половині VII ст. відродилася стара етнічна назва – *болгари*. Саме після цих подій мав з'явився варіант етнічної назви протоболгар – *унногундур*, відомий у творах Феофана та Никифора (Чичуров 1980, 60, 161), який доречно розглядати як складовий етнонім «хуно-оногури».

Таким чином, гіпотеза О. Прицака, П. Добрева та О. Каратая, згідно з якою термін *болгар* утворився від з'єднання прототюркських *bel* («п'ять») і *gur* («стріла») у значенні «плем'я», підтверджується історичними фактами.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Agafiy. 1953. O tsarstvovanii Yustiniana [On the Reign of Justinian]. Moscow, AN SSSR, 254 s. (In Russian).
- Агафий. 1953. О царствовании Юстиниана. Москва, АН СССР, 254 с.
- Artamonov, M. I. 1962. Istoriya khazar [History of the Khazars]. Leningrad, Gos. Ermitazh, 523 s. (In Russian).
- Артамонов, М. И. 1962. История хазар. Ленинград, Гос. Эрмитаж, 523 с.
- Gadlo, A. V. 1979. Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV–X vv. [Ethnic History of the North Caucasus of 4th – 10th centuries AD]. Leningrad, LGU, 216 s. (In Russian).
- Гадло, А. В. 1979. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград, ЛГУ, 216 с.
- Garnati. 1971. Puteshestviye Abu Khamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentral'nyuyu Evropu (1131–1153 gg.) [Journey of Abu Hamid al-Garnati to Eastern and Central Europe (1131–1153)] / Publ. By O. G. Bol'shakov, A. L. Mongayt. Moscow, Nauka, 136 s. (In Russian).
- Гарнати. 1971. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / Публ. О. Г. Большаков, А. Л. Монгайт. Москва, Наука, 136 с.
- Bozhilov, I. 2006. Istoriyana Srednovekovna Bulgariya VII–XIV v. [History of Medieval Bulgaria of 7th – 14th centuries AD]. Sofiya, Anubis, t.I, 703 s. (In Bulgarian).
- Божиллов, И. 2006. История на Средновековна България VII–XIV в. София, Анубис, т. I, 703 с.
- Gening, V. F., Khalikov, A. Kh. 1964. Ranniye bolgary na Volge [The Early Bulgarians on the Volga]. Moscow, Nauka, 200 s. (In Russian).
- Генинг, В. Ф., Халиков, А. Х. 1964. Ранние болгары на Волге. Москва, Наука, 200 с.
- Dobrev, P. 1997. Skazanieto na Atilovite huni. Po sledite na edna nauchna senzatsiya [The Tale of Attil's Huns. On the Trail of a Scientific Sensation]. Sofiya, Slavika, 176 s. (In Bulgarian).
- Добрев, П. 1997. Сказанието на Атиловите хуни. По следите на една научна сензация. София, Славика, 176 с.
- Dobrev, P. 2002. Imeto balgari – klyuch kam drevnata balgarska istoriya [The name Bulgarians – a Key to the Ancient Bulgarian History]. Sofiya, 240 s. (In Bulgarian).
- Добрев, П. 2002. Името българци – ключ към древната българска история. София, 240 с.
- Drevnetyurkskiy slovar' [Old Turkic Dictionary]. 1969. Leningrad, Nauka, 676 s. (In Russian).

Древнетюркский словарь. 1969 Ленинград, Наука, 676 с.

Egishe. 1971. O Vardane i voyne armyanskoy [About Vardan and the Armenian War] / Per. s drevnearm. I. A. Orbeli. Yerevan, AN Ar. SSR, 192 s. (In Russian).

Егишэ. 1971. О Вардане и войне армянской / Пер. с древнеарм. И. А. Орбели. Єреван, АН Ар. ССР, 192 с.

Jordan. 1960. O proiskhozhdenii i deyanikh getov [On the Origin and Deeds of the Getae] / Per. s lat. E. Ch. Skrzhinskoy. Moscow, Izd. vost. lit., 436 s. (In Russian).

Иордан. 1960. О происхождении и деяниях гетов / Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. Москва, Изд. вост. лит., 436 с.

Klyashtornyy, S. G., Sultanov, G. I. 2000. Gosudarstva i narody evraziyskikh stepey v drevnosti i srednevekov'ye [States and Peoples of the Eurasian Steppes in Antiquity and the Middle Ages]. Sankt-Peterburg, Peterburgskoye vostokovedeniye, 320 s. (In Russian).

Кляшторный, С. Г., Султанов, Г. И. 2000. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. Санкт-Петербург, Петербургское востоковедение, 320 с.

Kokovtsov, P. K. 1932. Evreysko-khazarskaya perepiskav X v. [Jewish-Khazar Correspondence in the 10th century AD]. Leningrad, ANSSSR, 134 s. (In Russian).

Коковцов, П. К. 1932. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, АН СССР, 134 с.

Komar, O. V. 2001. «Kubrat» i «Velika Bolgaria»: problema dzhereloznavchogo analizu [«Kubrat» and «Great Bulgaria»: the Problem of Source Analysis]. Shodoznavstvo, Kyiv, № 13–14, s. 133–155. (In Ukrainian).

Комар, О. В. 2001. «Кубрат» і «Велика Болгарія»: проблема джерелознавчого аналізу. *Сходознавство*, Київ, № 13–14, с. 133–155.

Kunik, A. 1879. O rodstve Khagano-Bolgar s Chuvashami po slavyano-bolgarskomu Imenniku [About the Kinship of the Hagano-Bulgarians with the Chuvashs according to the Slavic-Bulgarian Imennik]. *Zapiski imperatorskoy Akademii nauk*. Sankt-Peterburg, vol. XXXII, book II, s. 118–161. (In Russian).

Куник, А. 1879. О родстве Хагано-Болгар с Чувашиами по славяно-болгарскому Именнику. *Записки императорской Академии наук*. Санкт-Петербург, т. XXXII, кн. II, с. 118–161.

Menandr. 1860. Prodolzheniye istorii Agafiyevoy [Continuation of Agafiy's History] / Per. s grech. S. Destunisa. *Vizantiyskiye istoriki*. Sankt-Peterburg, s. 311–470. (In Russian).

Менандр. 1860. Продолжение истории Агафиевой / Пер. с греч. С. Дестуниса. *Византийские историки*. Санкт-Петербург, с. 311–470.

Moisey Khorenskiy. 1858. Istoriya Armenii [History of Armenia] / Per. s drevnearm. N. O. Emina. Moscow, 377 s. (In Russian).

Моисей Хоренский. 1858. История Армении / Пер. с древнеарм. Н. О. Эмина. Москва, 377 с.

Novosel'tsev, A. P. 1990. Khazarskoye gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza [The Khazar State and its Role in the History of Eastern Europe and the Caucasus]. Moscow, Nauka, 264 s. (In Russian).

Новосельцев, А. П. 1990. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, Наука, 264 с.

Parker, E. G. 2003. Tsyaycha let iz istorii tatar [A Thousand Years from the History of the Tatars]. Kazan', «Idel-Press», «Slovo», 280 s. (In Russian).

Паркер, Е. Г. 2003. Тысяча лет из истории татар. Казань, «Идел-Пресс», «Слово», 280 с.

Patkanov, K. 1883. Iz novogo spiska geografii, pripisyvayemoy Moiseyu Khorenskomu [From the New List of Geography attributed to Moses Khorensky]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, ch. CCXXVI, s. 21–32. (In Russian).

Патканов, К. 1883. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. *Журнал министерства народного просвещения*, ч. CCXXVI, с. 21–32.

Pigulevskaya, N. 1941. Siriyskiye istochniki po istorii narodov SSSR [Syrian Sources on the History of the Peoples of the USSR]. Moscow, Leningrad, AN SSSR, 124 s. (In Russian).

Пигулевская, Н. 1941. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва, Ленинград, АН СССР, 124 с.

Prisk. 1861. Skazaniya Priska Paniyskogo [Tales of Priscus of Panius] / Per. s grech. G. S. Destunisa. *Uchenyye zapiski vtorogo otdeleniya Imperatorskoy akademii nauk. Sankt-Peterburg*, vyp. 1, s. 1–112. (In Russian).

Приск. 1861. Сказания Приска Панийского / Пер. с греч. Г. С. Дестуниса. *Ученые записки второго отделения Императорской академии наук. Санкт-Петербург*, вып. 1, с. 1–112.

Prokopy iz Kesarii. 1959. Voyna s gotami [War with the Goths] / Per. s grech. S. P. Kondrat'yeva. Moscow, AN SSSR, 516 s. (In Russian).

Прокопий из Кесарии. 1959. Война с готами / Пер. с греч. С. П. Кондратьева. Москва, АН СССР, 516 с.

Rashev, R. 2004. Prabalgarite prez V–VII vek [The Proto-Bulgarians in the 5th–7th centuries AD]. Vtoro dopalнено izdanie. Sofiya, 348 s. (In Bulgarian).

Рашев, Р. 2004. Прабългарите през V–VII век. Второ допълнено издание. София, 348 с.

Ronin, V. K. 1995. Tak nazyvayemaya Khronika Fedegara [The So-Called Chronicle by Fedegar]. *Svod drevneyshikh pis'mennykh izvestiy o slavyanakh*. Moskva, vol. II, s. 320–370. (In Russian).

Ронин, В. К. 1995. Так называемая Хроника Федегара. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Москва, т. II, с. 320–370.

Sirotenko, V. T. 1961. Osnovnye teorii proishozhdeniâ drevnih bulgar i pis'mennye istočniki IV–V vv. [Basic Theories of the Origin of the Ancient Bulgarians and Written Sources of the 4th – 5th centuries]. *Uchenye zapiski Permskogo gosudarstvennogo universiteta*. Perm', vol. XX, iss. 4, s. 3–41. (In Russian).

Сиротенко, В. Т. 1961. Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники IV–V вв. *Ученые записки Пермского государственного университета*. Пермь, т. XX, вып. 4, с. 3–41.

Tortika, O. O. 1999. Istorychna heohrafiya ta naselelnya Velykoyi Bolhariyi (630–660 rr.): metodyka doslidzhennya kochovykh suspil'stv seredn'ovichchya [Historical Geography and Population of Great Bulgaria (630–660): Research Methodology of Nomadic Societies of the Middle Ages]. Avtoref. dyss. ... kand. ist. nauk. Kharkiv, 20 s. (In Ukrainian).

Тортіка, О. О. 1999. Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 pp.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя. Автореф. дисс. ... канд. іст. наук. Харків, 20 с.

Feofan. 1890. Letopis' vizantiytsa Feofana ot Diokletiana do tsarya Mikhaila i syna ego Feofilakta [Chronicle of the Byzantine Theophanes from Diocletian to King Michael and his son Theophylact] / Per. s grech. V. I. Obolenskogo i F. A. Ternovskogo. Sankt-Peterburg, 680 s. (In Russian).

Феофан. 1890. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царя Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. Санкт-Петербург, 680 с.

Feofilakt Simokatta. 1957. Istoriya [History] / Per. s grech. S. P. Kondrat'yeva. Moscow, AN SSSR, 224 s. (In Russian).

Феофилакт Симокатта. 1957. История / Пер. с греч. С. П. Кондратьева. Москва, АН СССР, 224 с.

Chichurov, I. S. 1980. Vizantiyskiye istoricheskiye sochineniya: «Khronografiya» Feofana, «Breviariy» Nikifora [Byzantine Historical Writings: «Chronography» by Theophanes, «Breviary» by Nicephorus]. Moscow, Nauka, 216 s. (In Russian).

Чичуров, И. С. 1980. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Москва, Наука, 216 с.

Bowersock, G. W. 1999. Late Antiquity: a Guide to the Postclassical World. Cambridge Mass., London, Harvard University Press, 354 p.

Charnock, R. S. 1859. Local Etymology: A Derivative Dictionary of Geographical Names. London, Houlston and Wright, 325 p.

Dunlop, D. M. 1954. The history of the Jewish Khazars. 2 ed. New-York, Princeton Univer. Press, 293 p.

Karataty, O. 2003. In Search of the Lost Tribe: the Origins and Making of the Croatian Nation. KaraM Yayıncılık, Çorum, 120 p.

Minorsky, V. 1937. Hudud al-Alam. The regions of the world. London, Oxford, 320 p.

Muncasi, B. 1945. Ethnographia, VI, Budapest, 320 old.

Pritsak, O. 1981. Orientierung und Farbsymbolyc. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Volkernamen. *Studies in Medieval Eurasian History*. London, p. 376–383.